

فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)

علمی - پژوهشی

سال یازدهم - شماره اول - بهار ۱۳۹۷ - شماره پیاپی ۳۹

بررسی و تحلیل نامه نگاریهای عاشقانه در دو منظومه «خسرو و شیرین و لیلی و مجنون»

نظامی و مقلدانش

(ص ۲۴۴-۲۲۵)

مارال غلامی کوتنایی^۱ (نویسنده مسئول)، ناصر علیزاده^۲

تاریخ دریافت مقاله: پاییز ۱۳۹۵

تاریخ پذیرش قطعی مقاله: پاییز ۱۳۹۵

چکیده

نامه نگاری به عنوان یک نوع ادبی از اهمیت فراوانی برخوردار است و به نثر و نظم در تاریخ زبان فارسی دیده میشود. در کنار انواع نامه های سیاسی، دیوانی با ارزشهای ادبی و گونه های دهنامه سرایی، در بسیاری از داستانهای عاشقانه ادب فارسی نیز به دلیل دوری عاشق و معشوق، نامه نگاری با کارکرد خاصی حضور دارد. در این مقاله از میان آثار ادب فارسی دو منظومه غنایی «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» نظامی به عنوان بزرگترین داستان سرا و منظومه های سه مقلد او، امیرخسرو دهلوی، سلمان ساوجی و جامی مورد بررسی قرار گرفته است و نامه های عاشقانه آنها از منظر تعداد ابیات، نحوه آغاز و پایان، ساختار کلی، مضامینو انتخاب قاصدمقایسه شده است با این تحلیل و بررسی میزان شباهت و اختلاف نامه ها از سویی جایگاه نظامی را به عنوان بزرگترینشاعر تاثیر گذار در حیطه داستانسرایی نمایانتر ساخته و از دیگر سو میزان خلاقیت و یا تبعیت هنرمندانه مقلدان او را نیز آشکار می سازیم. بررسی ها نشانگر کارکرد متفاوت نامه نگاری در دو منظومه غنایی نظامی است که در «خسرو و شیرین» نامه ها به جای بیان مطلق دلتنگیهای عاشقانه، تحت تاثیر ساختار داستان و خلاقیت نظامی تبدیل به بستری برای سرزنش و شکایت از یار میشود و «دهلوی» یکی از مقلدان موفق در ادامه این شیوه است. از منظر پربسامدترین مضمون مشترک در تمامی نامه ها نیز موضوع ثابت «وصف حال عاشق و معشوق» را میتوان نام برد.

کلمات کلیدی: منظومه غنایی، دهنامه سرایی، نظامی، نامه عاشقانه، فن نامه نگاری.

۱. دانش آموخته دکتری دانشگاه شهید مدنی آذربایجان maral.gh.lit@gmail.com

۲. عضو هیات علمی دانشگاه شهید مدنی آذربایجان nasser.alizadeh@gmail.com

مقدمه

نامه نگاری در ادبیات فارسی پیشینه طولانی دارد تا جایی که برخی از صاحب نظران آن را از انواع ادبی می‌شمارند. «نامه یا رقعہ که بدان رسالہ و مکتوب نیز گفته اند نوشته ای است که کسی خطاب به دیگری مینویسد و یا گفت و گویی مکتوب میان دو یا چند تن که ضمن آن غیر از مبادله پیام و یا اظهار دوستی و یا محبت گاه مسائل مذهبی، سیاسی، ادبی، علمی و غیره نیز طرح و بحث شود.» (انواع ادبی، رزمجو: ۱۹۱) تاریخ مستند نامه نگاری به دوران ساسانی (قرن سوم میلادی) میرسد. از آن زمان نامه هایی اداری به زبان پهلوی به دست آمده که قدیمترین نمونه های نامه نگاری به حساب می‌آیند. نام‌نگاری سیاسی نیز در ادبیات پهلوی سابقه ای دیرینه دارد برای مثال میتوان به نامه تنسر یا نامه های انوشیروان اشاره کرد. رساله ای نیز به نام آیین نامه نویسی از اواخر دوره ساسانی در دست است که هدف آن فراهم آوردن الگوهایی برای دبیران بوده شامل آنکه در مناسبت‌های گوناگون چگونه نامه بنویسند یا اینکه آغاز و پایان نامه هادر موارد مختلف چگونه باشد (ر.ک. متون پهلوی، آسانا: ۱۶۶-۱۷۲ و کتاب شناسی توصیفی، صالحی) قسمتی از کتابهایی هم که برای آموزش عملی فن نامه نگاری تالیف شده به آموزش نامه های عاشقانه اختصاص یافته است. مانند از شای فارسی عبدالله بن محمد قرن ۱۳، مرا سلات حافظ نورالله نو شاهی قرن ۱۳، ریاض العشق که نامه هایی است به عاشق و معشوق، انشای گلزار عجم (فهرست مشترک نسخه های خطی، منزوی: ۳۱۹/۵-۴۹۹) یکی از آثار جالب در این زمینه، «پرورده خیال» محمود میرزا قاجار است که آن را در دستور نگارش نامه های عاشقانه در سال ۱۲۴۱ به خواهش یکی از بانوان دربار ساخته است عناوین این کتاب، حاوی اکثر مضامین منظومه های عاشقانه از قبیل دهنامه هاست و نشان میدهد چگونه به این مسئله به شکل یک فن نگاه میکرده اند. (سیر نامه نگاری فارسی، دانش پژوه: ۳۶۴۴/۱۴-۳۶۴۶)

بدین ترتیب شاعران با درهم آمیختن این دو موضوع یعنی نامه نگاری و گفتگوی معشوق با اصول و ضوابطی خاص، نوع ادبی دهنامه را به وجود آوردند که انحصار در دو ویژگی تعداد معین و اشتغال بر گفتگوی عاشقانه آن را متمایز میکند. (ده نامه سرایی، خان محمدی: ۱۷) از لحاظ استقلال قالب میتوان دهنامه ها را به دو دسته دهنامه مستقل و دهنامه های غیر مستقل تقسیم کرد. دهنامه های غیر مستقل در ضمن یک منظومه داستانی عاشقانه و به عنوان بخشی از آن می‌آیند این منظومه ها با وصف عاشق و معشوق و شرح چگونگی عشق و حوادث دیگری آغاز میشود و در قسمتی از آن و به عنوان بخشی از منظومه، دهنامه مطرح میشود در واقع در این دهنامه ها، ده نامه یا تنه اصلی را تشکیل میدهد مثل سعد و همایون یا بخشی از آن را مثل ویس و رامین، بهرام و گل اندام و محب و محبوب اختیار، منظومه نیز عموماً نام دهنامه بر خود ندارد تعداد این

دهنامه ها کمتر از دهنامه های مستقل است و با بررسی تمام منظومه های عاشقانه ممکن است موارد دیگری نیز یافت شود در دهنامه های مستقل، ده نامه تمام اثر را تشکیل میدهد و موضوع منظومه صرفا رد و بدل شدن نامه هاست منظومه تقریبا بدون مقدماتی در معرفی عاشق و معشوق و چگونگی داستان عشق آغاز میشود و هویت عاشق و معشوق مبهم است (سیر تطور ده نامه، بابا صفری: ۳۱) به هر حال استفاده از قالب نامه برای بیان مضامین احساسی مقوله تازه ای نیست و در ادبیات کشورها نمونه و نظیر دارد. که میتوان به نامه نگاریهای عاشقانه گوته و جبران خلیل جبران در دنیای امروز اشاره کرد. بنابراین در ساحت منظومه های عاشقانه ادبیات فارسی با پیشینه ای کهن، نامه نگاری جایگاه ویژه ای برخوردار است داستانهایی که به شرح دلدادگی عاشق و معشوق میپردازند و از نخستین جرقه های سوزان عشق تا لحظه های پر تشویش هجران و رسیدن به آرامش وصال خواننده را با خود همراه میسازند از این رو نامه نگاری در روند عاشقانه این داستانها نقش مهمی را دارد.

پیشینه تحقیق:

در زمینه پیشینه تحقیق در آثار فارسی میتوان از این موارد نام برد:

- کتاب «سیر نامه نگاری در ادبیات فارسی» از منوچهر دانش پژوه (۱۳۷۷) که به بررسی پیشینه نامه نگاری و تقسیم بندی انواع آن در قرن ششم و هفتم بدون توجه به نامه های عاشقانه میپردازد/کتاب «کتابشناسی توصیفی منشیات، مکاتبات و نامه ها» از نصرالله صالحی (۱۳۸۰) / «دهنامه گویی در ادب پارسی» رشید عیوضی / «دهنامه سرایی در ادب پارسی» محمد عباسیه کهن / «ده نامه نویسی در ادب فارسی و ده نامه شاه شجاع» مهربی باقری با دیدی تاریخی به موضوع دهنامه ها میپردازد. /مقاله «سیر تطور دهنامه و سی نامه سرایی در شعر فارسی با تکیه بر تحلیل ساختاری و محتوایی» علی اصغر بابا صفری / بتول حیدری (۱۳۹۱) /مقاله «پیشینه ترسل و نامه نگاری در ایران از آغاز تا قرن ۸» علی رضانی.

روش تحقیق

در کنار تلاشهای ارزنده این بزرگان، شایسته و ضروری است با دقت و تمرکز بیشتر بر روی نامه های عاشقانه حاضر در منظومه های غنایی فارسی به آشنایی و تسلطی عمیقتر بر ساختار و محتوای این نامه ها دست یابیم و به منظور گستردگی حضور این نامه ها و پرهیز از بیان صرفا آماری و تمرکز بیشتر بر جزییات حاضر در نامه ها در این پژوهش به بررسی دقیق بر روی دو منظومه «خسرو و شیرین و لیلی و مجنون» نظامی به عنوان بزرگترین داستان سرا و برترین نمونه داستانهای عاشقانه و منظومه های «خسرو و شیرین و لیلی و مجنون» امیر خسرو، «جمشید و خورشید» سلمان ساوجی، «لیلی و مجنون» جامی در مقام سه مقلد برجسته نظامی میپردازیم.

تا با تحلیلی همه‌جانبه هم‌وجه شباهت و اختلاف ساختاری و محتوایی نامه‌ها را نمایان ساخته و هم‌درکنار نشان دادن هنرمندینظامی و قدرت بی‌نظیر او در تأثیر گذاری از میزان خلاقیت‌های مقلدان او نیز در این نوع ادبی آگاه شویم. به این منظور نامه‌های منظومه «خسرو و شیرین» و دو مقلدش و سپس نامه‌های منظومه «لیلی و مجنون» و دو مقلدشبه ترتیب از منظر تعداد نامه‌ها و ابیات، علت نگارش نامه‌ها، آغاز و انجام نامه‌ها، مضامین مطرح شده در نامه‌ها و انتخاب پیک و قاصد مورد بررسی قرار گرفتند. که در هر یک از موارد در کنار بیان توضیحی، جدولی نیز ارائه شده است. همچنین در موضوع بررسی مضامین نامه‌ها در کنار بیان توضیحی و ارائه جدول، نامه‌ها از منظر شباهتها و تفاوت‌های موضوعی در نامه‌های زنان و مردان نیز تقسیم‌بندی و بررسی شده و در نهایت مورد تحلیل قرار گرفته‌اند.

۱. تعداد و طول نامه‌های عاشقانه

نامه‌های عاشقانه که در ضمن منظومه‌های غنایی آورده شده‌اند رامیتوان به نوعی دهنامه‌ای غیرمستقل دانست که در ضمن یک منظومه داستانی عاشقانه و به عنوان بخشی از آن می‌آیند، تعداد آنها کمتر از دهنامه‌های مستقل است، نام دهنامه را نیز ندارند و با بررسی منظومه‌های عاشقانه میتوان به حضور آنها پی برد که یکی از تأثیرپذیری این نامه‌های عاشقانه از دهنامه‌ها در زمینه تعداد نامه‌هاست (تعداد دهنامه‌ها قاعدتاً باید بین ده تا سی نامه باشد که هر دو از اعداد زوج و مضربی از دوهستند و دو طرفه بودن نامه‌ها و تناسب و توازن تعداد و رابطه عاشق و معشوق را به صورت برابر نشان میدهند در منظومه‌های عاشقانه که تعداد نامه‌ها به دهنمیرسد این زوجیت نامه‌ها رعایت شده است.) (سیر تطور ده نامه سرایی، بابا صفری: ۳۲) در بررسی منظومه‌های مورد نظر که تحت تأثیر نظامی سروده شده‌اند رعایت زوجیت تعداد نامه‌ها و حضور دو نامه مشاهده میشود که از سویی نشانگر توجه نظامی به حفظ این سنت ادبی در نامه‌نگاری و از سویی میزان تأثیر گذاری او بر مقلدان پس از خویش است. از میان منظومه‌هایی که به تقلید از «خسرو و شیرین» نظامی سروده شدند. دو منظومه خسرو و شیرین «امیر خسرو» و جمشید و خورشید «سلمان ساوجی» منظومه‌هایی هستند که به تبع نظامی در آنها نامه‌نگاریهایی میان دلدادگان بر اساس موقعیتهای داستانی صورت میگیرد، که هر یک از این نامه‌ها بر اساس روند داستان و میزان تمایل سرایندهگان به شرح و بیان جزئیات و نوآوری از حجم متفاوتی برخوردار است. در تمامی منظومه‌ها تعداد ابیات نامه‌هایی که معشوق (شیرین در دو منظومه / خورشید) در جواب نامه دریافتی از عاشق (خسرو در دو منظومه / جمشید) سروده بیشتر است و میتوان عمق احساس به کار رفته در ایننامه‌ها را به خوبی مشاهده کرد شاید معشوق بودن این شخصیتها و دوری از عشقشان آنها را به استفاده زیبا و بیشتر از کلام احساسی برای آرامش بخشیدن به عاشقان خسته

از هجران خود سوق داده است و منجر به نگارش نامه هایی شده است که کمیت و کیفیت را با هم عرضه میکنند. با بررسی منظومه هایی که به تقلید از « لیلی و مجنون » نظامی سروده شده اند دو منظومه لیلی و مجنون « امیر خسرو » و « جامی » منظومه هایی هستند که در آنها نامه نگاری میان دلدادگان صورت گرفته است که با توجه به بافت یکسان داستانی از قسمتهای نسبتاً مشابهی برخوردارند اما هر نامه در هر منظومه تحت تاثیر روند متفاوت داستان و خلاقیت هنری سراینده آن از تفاوتهایی نیز برخوردار است که از تعداد ابیات تا فحوای نامه ها را در بر میگیرد. مهمترین نکته قابل بیان، ارزش شمندی این نامه ها در میان دلدادگان با توجه به شرایط سخت جامعه است و نکته دیگر در تمامی این منظومه ها این معشوقه های داستان (لیلی در سه منظومه) هستند که در ابتدا دست به نگارش نامه میزنند و مجنون سه روایت در مقام عاشق و در پاسخ به نامه دریافتی معشوق شروع به نامه نگاری مینماید که میتوان شروع نامه نگاری را از سوی زنان نشانه ای از خفقان جامعه دانست تا حدی که زنان را به یاری جستن از نامه به عنوان یکی از اصلیتترین راه ارتباط با عاشق و بیان حسهای درونی میکشاند.

منظومه ها	تعداد نامه ها	تعداد ابیات
خسرو و شیرین	۱- نامه خسرو به شیرین از راه طنز در مرگ فرهاد	۳۵
« نظامی »	۲- نامه شیرین به خسرو در مرگ مریم	۵۲
خسرو و شیرین	۱- عتابنامه خسرو به شیرین	۷۸
« امیر خسرو »	۲- جواب نامه شیرین به خسرو	۸۷
جمشید و خورشید	۱- نامه جمشید به خورشید	۳۱
« سلمان ساوجی »	۲- نامه خورشید به جمشید	۴۲
لیلی و مجنون	۱- نامه لیلی به مجنون	۵۹
« نظامی »	۲. نامه مجنون در جواب لیلی	۱۱۵
لیلی و مجنون	۱- نامه لیلی به مجنون	۹۰
« امیر خسرو »	۲. نامه مجنون در جواب لیلی	۱۰۰
لیلی و مجنون	۱. نامه کوتاه لیلی به مجنون در بیان عذرخواهی	۱۰
« جامی »	۲. نامه دوم لیلی به مجنون	۴۶
	۳. جواب نامه مجنون به لیلی	۶۵

۲. علت نگارش نامه ها

یکی دیگر از موارد مهم در بررسی نامه های عاشقانه بیان انگیزه و علت نگارش نامه هاست که با توجه به تفاوت در آغازگران نامه نگاری، « خسرو » در منظومه خسرو و شیرین نظامی و « لیلی » در

لیلی و مجنون، تنها به بیان انگیزه این اشخاص اشاره شده است که ادامه این شیوه را در مقلدان دو منظومه نیز مشاهده میکنیم. در نخستین منظومه نظامی و دو مقلد او علت نگارش نامه از سوی عاشق ذکر شده است. که این علتها بنا به ساختار و زمان حوادث با یکدیگر اختلاف دارند. در منظومه نظامی، دلیل نامه نگاری خسرو: آگاهی از مرگ فرهاد، از بین رفتن مانع عشقی، رقیب و اندکی پشیمانی از تلاش خسرو در ایجاد زمینه برای مرگ فرهاد عنوان شده است. در منظومه امیر خسرو با توجه به تغییر در زمان روی دادن حوادث: آگاهی از عشق فرهاد به شیرین، استفاده از نامه بنا به پیشنهاد بزرگ امید به منظور آگاهی از میزان این عشق و یافتن راهی مناسب برای رهایی از فرهاد به عنوان رقیبی عشقی بیان شده است. در منظومه جمشید و خورشید، علت اصلی نامه نگاری زندانی شدن خورشید، فراق و دوری دو دلداه از یکدیگر و بی قراریهای شدید جمشید است که با پیشنهاد مهرباب دست به نگارش نامه میزند.

در دومین منظومه نظامی و مقلدانش با توجه به آنکه لیلی در مقام آغازگر نامه نگاری است علت و انگیزه های او مورد توجه قرار گرفته است. علت نگارش نامه ها در سه منظومه نیز با یکدیگر تفاوت دارد. در منظومه نظامی علت نگارش نامه آگاهی لیلی از بی تاییهای مجنون در ماجرای ازدواج اجباری لیلی است. در منظومه امیر خسرو آگاهی لیلی از ازدواج مجنون سبب نگارش نامه ای شکوه آمیز از سوی لیلی می گردد. و در منظومه جامی دو بار نامه نگاری صورت میگیرد که نامه نخست بسیار کوتاه بوده و علت نگارش آن عذرخواهی از رفتار سرد لیلی است که تحت تاثیر سخن حاسدان مینی بر خبر دروغین ازدواج مجنون نسبت به او روا داشته است. اما علت نگارش نامه دوم مشابه منظومه نظامی و بیان اجباری بودن ازدواج و تاکید بر وفاداری خویش است. در دو منظومه نظامی و جامی به دلیل حادثه ازدواج اجباری و تاثیر عمیق آن بر روح عاشقان داستان، زنان دست به نگارش نامه و تاکید بر وفاداری و بیان بیزارگی خویش از این حادثه میزنند. در حالی که در روایت امیر خسرو و با تغییر در رویداد این حادثه این معشوق است که به جای قرار گرفتن در مظن اتهام در مقام ملامتگر دست به نگارش نامه میزند.

۳- آغاز و پایان نامه ها

هر نامه از لحاظ صوری به سه بخش تقسیم میشود: عنوان نامه یا مطلع آن، تنه یا متن اصلی و بخش پایانی که اغلب کتب نامه نگاری این بخش را شامل عبارات تکریم آمیز و دعاگونه دانسته اند. (ر.ک. انواع ادبی، رزمجو: ۱۹۲) با بررسی دو منظومه غنایی نظامی و مقلدانش متوجه میشویم که شروع تمامی نامه ها بر اساس اصل نامه نگاری با « نام خدا و و صف او » آغاز میشود که تنها تفاوت آن در میزان بیتهای به کار رفته است، که نشانگر نفوذ اعتقادی نظامی به عنوان شاعری زاهد مسلک بر مقلدان خویش است. تعداد بیتهای مربوط به « نام خدا و وصف او در منظومه ها »

عبارتند از: در منظومه «خسرو و شیرین» نظامی: نامه خسرو به شیرین: ۳ بیت / نامه شیرین به خسرو ۱۶ بیت. در «شیرین و خسرو» امیر خسرو: نامه خسرو به شیرین: ۸ بیت / نامه شیرین به خسرو: ۵ بیت. در «جمشید و خورشید» ساوجی: نامه جمشید به خورشید: ۲ بیت / نامه خورشید به جمشید: ۳ بیت. در دومین منظومه غنایی نظامی «لیلی و مجنون»: در نامه لیلی به مجنون: ۸ بیت / نامه مجنون به لیلی ۵ بیت. در منظومه امیر خسرو: در نامه لیلی به مجنون: ۷ بیت / نامه مجنون به لیلی ۸ بیت و در منظومه جامی: در نامه لیلی به مجنون ۵ بیت / نامه مجنون به لیلی ۸ بیت. که با وجود شباهت در آغاز نامه‌ها بیشترین میزان کاربرد در نامه شیرین به خسرو در منظومه «خسرو و شیرین» نظامی مشاهده میشود که میتواند نمایانگر دل‌دردمند شیرین در مقام معشوقی فعال در برابر بی‌وفاییهای مکرر خسرو در مقام عاشق داستان باشد. بر خلاف آغاز نامه‌ها که با یکدیگر یکسانند به دلیل حوادث گوناگون داستان و هنرمندی و سلیقه سرایندگان هر یک از نامه‌ها موضوعی متفاوت برای پایان دارند هر منظومه با موضوعی متفاوت نامه قهرمان مرد را به اتمام رسانده اند.

۳-۱. پایان نامه‌های مردان در منظومه خسرو و شیرین و مقلدانش:

در نخستین منظومه غنایی نظامی «خسرو و شیرین»: در تعزیت نامه خسرو به شیرین، خسرو با تاکید بر بی‌ارزش بودن مرگ فرهاد و دعای تایید در حق شیرین نامه اش را تمام نموده است.
اگر فرهاد شد شیرین بماناد چه باک از زرد گل، نسیرین بماناد
(خسرو و شیرین نظامی، ۲۶۵)

در عتابنامه خسرو به شیرین «امیر خسرو» نامه با بیان سخنانی گزنده در خطاب به شیرین و مظلوم‌نمایی خسرو و واگذاری امر به معشوق به اتمام رسیده است.

شدم راضی به ذل بی‌نصیبی بمیرم چون غریبان در غریبی
من و خاک درت زین پس نهانی گرم خوانی و گر رانی تو دانی
(خمسه امیر خسرو دهلوی، ۳۱۸)

در نامه جمشید به خورشید «ساوجی» بر خلاف دو منظومه قبل عاشق از خورشید در مقام معشوق راستین خود با دلی سرشار از عشق و غم طلب یاری برای رهایی از این غم مینماید.

خبر ده تا دوی کار من چیست؟ طبیب درد بی‌درمان من کیست؟
غم پنهان خود را با که گویم؟ علاج درد دل را از که جویم؟
(کلیات سلمان ساوجی، ۷۱۲)

نکته جالب آنست که نه خسرو «نظامی» و نه خسرو «امیر خسرو» هیچیک از شیرین به عنوان معشوق نه تنها طلب یاری نمیکنند بلکه با بیان سخنانی آزاردهنده دل او را نیز به درد

میاورند در حالی که ساوجی در نامهٔ جمشید، برای معشوق و قدرت رهایی بخشی او ارزش خاصی قائل می‌شود. در دو منظومهٔ نخست چهره ای خودخواه از عاشق نمایان می‌شود که تلاش میکند به جای آرام نمودن دل معشوق او را مسبب تمام سختیهای وصال نشان دهد در حالی که در سومین منظومه برای عاشق، چهره ای صادق و پاکباز و برای معشوق، ارزش وجودی، کارایی و نجات بخشی به تصویر در می‌آید.

۳-۲: پایان نامه های زنان در منظومهٔ « خسرو و شیرین » و مقلدانش :

در نخستین منظومهٔ « نظامی » نامهٔ شیرین با تاکید بر بی ارزش بودن مرگ مریم و دعای تابید در حق خسرو پایان مییابد.

گلی گر شد چه باید دید خاری ؟   عوض باشد گلی را نوبهاری
بتی گر کسر شد ، کسری بماناد   غم مریم مخور عیسی بماناد
(خسرو و شیرین نظامی، ۲۷۱)

در منظومهٔ « امیر خسرو » با وجود یکسان بودن موضوع داستان و حوادث اما بنا به سلیقهٔ خاص شاعر و قدرت داستانی نامی با موضوع بیان تنهایی شیرین و تاکید بر بی وفاییهای خسرو و اقرار به تسلیم شدن در برابر قضای روزگار به پایان میرسد.

کسی همدم به جز آهم نباشد   کسی جز سایه همراهم نباشد
تو شب در خواب و من زآه جگرسوز   بسان شمع سوزم تا سحر سوز
چه چاره چون چنین افتاد تقدیر   ترا روزی شکر بادا مرا شیر
(خمسهٔ امیر خسرو دهلوی، ۳۲۲)

در منظومهٔ « ساوجی » نیز با توجه به شیوهٔ خاص و نوآوری او در کاربرد غزل در سطور نامه این نامه نیز با غزلی در بیان احساسات درونی خورشید و طلب وفاداری عاشق پایان مییابد.

حدیثم را چو در میدار در گوش   مکن زنه‌ار پندم را فراموش
تو عهد صحبت ما خوار مشمار   که حق صحبت ما هست بس یار
صنم در نامه می‌کرد این غزل درج   به تضمین در غزل کرد این غزل خرج:
ای باد صیحگاهی بادا فدات جانم   در گوش آن صنم گو این نکته از ز بانم
ای آرزوی جانمدر آرزوی آنم   کز هجر یک حکایت در گوش وصل خوانم
(کلیات سلمان ساوجی، ۷۱۸)

۳-۳: پایان نامه های زنان در منظومهٔ « لیلی و مجنون » و مقلدانش :

پایان هر سه نامه با جملات دعایی در حق مجنون خاتمه مییابد. لیلی « نظامی و امیر خسرو » نامه را با بیان جمله‌ی دعایی در حق مجنون و لیلی « جامی » نیز با بیان جمله‌ی دعایی و امیدواری به رفع دوری با آرزوی مرگ شوی نامه را خاتمه میدهد.

گر رفت پدر ، پسر بماناد   کان گو بشکن گوهر بماناد
(لیلی و مجنون نظامی ، ۱۶۷)
بگذشت چو زهر من ز تریاک   تو دیر بزی که من شدم خاک
(خمسه امیر خسرو دهلوی ، ۱۳۶۲)
آن موسست حجاب را بهانه   خوش آنکه برافتد از میانه
تا روی تو بی حجاب بینم   خورشید تو بی سحاب بینم
(هفت اورنگ جامی ، ۱۳۸۵)

۳-۴. پایان نامه های مردان در منظومه « لیلی و مجنون » نظامی و مقلدانش :

در روایت « نظامی » نامه‌ی مجنون با بیان درد فراق و دعا در حق لیلی در مقابل بدبختی خویش خاتمه مییابد.

گر من شدم از فراق رنجور   باد از تو فراق چون تویی دور
ادبار من ار شود نهانی   اقبال تو باد جاودانی
(لیلی و مجنون نظامی ، ۱۷۱)

در روایت « امیر خسرو » نامه‌ی مجنون با درخواست نواز شهای عاشقانه از جانب لیلی و طلب رحم از یارخاتمه مییابد.

گیرم نکشی بوصل بویم   کم زانکه نگه کنی به سویم
بردار ز مطرح هلاکم   افتاده رها مکن به خاکم
(خمسه امیر خسرو دهلوی ، ۱۹۹)

در روایت « جامی » نیز هم چون نظامی با جمله‌ی دعایی و آرزوی شادی برای لیلی به فرجام میرسد.
خاطر ز زمانه شاد بادت   گیتی همه بر مراد بادت
دمسازی دوستان نورا باد   ور من میرم بقا ترا باد
(هفت اورنگ جامی ، ۸۷۱)

نکته قابل تامل آن که در دو منظومه نظامی و جامی، نامه‌ی مجنون با تمام پراکنده گوییهای عاشقانه به سبک و سیاق نامه‌ها و با جمله‌هایی دعایی خاتمه می‌یابد اما امیر خسرو با بیان موضوعی متفاوت در پایان نامه بر خلاف روال عادی نامه بر پراکنده گوییهای مجنون و جنونهای عاشقانه اش تاکید بیشتری مینماید .

۴- مضامین بیان شده در نامه‌ها:

در نامه‌های عاشقانه‌ای که میان عشاق تحت تاثیر دوری از یکدیگر و حوادث داستانی نگاشته می‌شود معمولاً درونمایه‌هایی چون: بیان درد فراق، تاکید بر وفاداری خود، وصف دل و روحیات درونی، یادآوری و تاکید بر عهد و پیمان عاشقی، پرسش از احوال یار، شکوه از بی‌وفایی‌های او، بیان آرزوی دیدار، دعای سلامتی یار و سوگند برای پایداری در عشق نمایان است. هر یک از این درونمایه‌ها در منظومه‌های عاشقانه با توجه به موضوع و حوادث داستان حضور و نمود می‌یابند و میزان کاربرد و تکرارشان وابسته به وقایع داستانی است. از میان منظومه‌های مورد نظر سه منظومه « خسرو و شیرین » نظامی، « شیرین و خسرو » امیر خسرو دهلوی و « جم‌شید و خورشید » سلمان ساوجی و سه منظومه « لیلی و مجنون » نظامی، امیر خسرو و جامی حاوی نامه‌ها و مکاتبات عاشقانه میان شخصیت‌های اصلی داستان هستند که هر یک از این نامه‌ها بنا به دلایل خاصی در داستان و با درونمایه‌هایی متناسب با روند داستان نگاشته شده‌اند. به منظور آگاهی از مضامین مطرح شده در نامه‌ها و جلوگیری از اطاله کلام در قالب جدولی برای هر منظومه به طور جداگانه به بیان محتوای نامه‌ها می‌پردازیم تا هم از ساختار کلی نامه‌ها آگاه شده و هم بسامد پرتکرارترین مضمون در نامه‌ها را نمایان سازیم.

۴-۱. جدول نامه‌های « خسرو و شیرین » نظامی و مقلدانش:

۴-۱-۱: « خسرو و شیرین » نظامی

تعزيز نامه خسرو به شیرین در مرگ فرهاد	تعزيز نامه شیرین به خسرو در مرگ مریم
بیان علت نگارش نامه	بیان علت نگارش نامه
آغاز نامه با نام خدا و وصف قدرت او	آغاز نامه با نام خدا و وصف قدرت او
وصف حال شیرین در دلدادگی به فرهاد و سوگواری‌هایش	تاکید بر بی‌وفایی و دورنگی دنیا و نقش تقدیر در فراق و وصال
ملامت و سرزنش شیرین به دلیل چنین عشقی	بیان قدرت خسرو و اشاره به هوسرانی‌هایش با تأسف بر زنده نبودن مریم
تاکید بر بی‌فایده بودن ماتم در برابر مرگ	تاکید بر بی‌فایده بودن ماتم در برابر مرگ
بیان پایین بودن مقام و منزلت فرهاد به یاری تشبیه	بیان پایین بودن مقام مریم به یاری استعاره
بیان مقام والای خود و شایستگی‌اش در این عشق	تشویق خسرو بر تنهایی و حفظ گوهر درونی خود

تاکید بر بی ارزش بودن مرگ فرهاد	تاکید بر بی ارزش بودن مرگ مریم به یاری تشبیه
اتمام نامه با دعای تابید	اتمام نامه با دعای تابید

۴-۱-۲ «شیرین و خسرو» امیر خسرو

عتابنامه خسرو به شیرین	جواب نامه شیرین به خسرو
بیان علت نگارش نامه	بیان علت نگارش نامه
آغاز نامه با نام خدا و وصف قدرت او	آغاز نامه با نام خدا و وصف قدرت او
وصف حال خود در فراق شیرین و تاکید بر وفاداری خود و توجیه بی وفاییهایش	دعوت خسرو به صبوری در راه عشق
نسبت تهمت ناروای شیرین به فرهاد	تاکید بر ارزشمندی نامه خسرو برای شیرین
نصیحت بر وفاداری	وصف حال درونی خود و تاکید بر بی وفاییهای خسرو
اتمام نامه با بیان سخنانی گزنده در خطاب به شیرین و مظلوم نمایایی خود به عنوان عاشق	بیان عدم شایستگی خسرو در سرزنش شیرین
-----	اتمام نامه با وصف تنهایی خود و اشاره به بی وفاییهای خسرو با وابستگی به شکر

۴-۱-۳ «جمشید و خورشید» سلمان ساوجی

نامه جمشید به خورشید	نامه خورشید به جمشید
بیان علت نگارش نامه	بیان علت نگارش نامه
آغاز نامه با نام خدا	آغاز نامه با نام خدا
کاربرد استعاره هایی زیبا برای خطاب خورشید	فرستادن آفرین الهی بر جمشید و بیان لقبهایی زیبا
بیان احساسات درونی خود در قالب غزل	وصف حال خود در روزگار فراق / افسوس بر روزگار خوش گذشته / مقصر دانستن روزگار در این جدایی
اتمام نامه با درخواست یاری از خورشید برای رهایی از غم هجران	برحذر داشتن جمشید از بی تابی و غم با بیان سخنانی آرامش بخش

بیان تقاضای دیدار	-----
اتمام نامه با غزلی در بیان احساسات درونی	-----

بر اساس مندرجات جدول و به منظور تحلیل بیشتر مضمین مطرح شده در نامه‌ها به بررسی وجوه تشابه و اختلاف در محتوای نامه‌های منظومه « خسرو و شیرین » نظامی و مقلدانش میپردازیم تا از سویی بر میزان شباهتها و تفاوت‌های نامه‌نگاریها در زمینه محتوایی آگاه شده و از سویی دیگر میزان نوآوری مقلدان را نیز نمایان سازیم.

شباهتهای موجود در نامه نگاریهای شیرین « نظامی و امیر خسرو » و خورشید « سلمان

ساوجی » :

سرایندگان هر سه منظومه قبل از نگارش نامه به بیان واکنش معشوق در برابر دریافت نامه عاشق میپردازند. نظامی در هفت بیت به زیبایی از واکنش شیرین در برابر دریافت نامه خسرو سخن میگوید امیر خسرو نیز به تبع نظامی درست در هفت بیت این حالت را با همان مضامین وصف میکند. ساوجی نیز در چهاربیت به بیان حالت خورشید پس از مشاهده نامه جمشید میپردازد. معشوق هر سه منظومه با توجه به موقعیتهای مختلف داستانی و قرار گرفتن در شرایط فراق در بخشی از نامه به وصف حال روحی خود در زمان جدایی و دوری از یار میپردازند و با تاکید بر تنهایی و سختی این روزگار با کاربرد کلماتی با بار معنایی احساسی به خوبی عمق این تنهایی و رنج روحی را به عاشقان خود نشان میدهند. در سه منظومه بر قدرت و بزرگی عاشق از سوی معشوق تاکید میشود. با این تفاوت که در دو منظومه نظامی و امیر خسرو این تاکید جنبه منفی را هم در بر دارد و به نوعی بر غرور حاکم بر وجود عاشق (خسرو) اشاره مینماید در حالی که در منظومه ساوجی با توجه به شخصیت صادقانه عاشق (جمشید) در مفهومی مثبت و به عنوان صفتی شایسته برای او ذکر شده است.

تفاوت‌های موجود در نامه نگاریهای شیرین « نظامی و امیر خسرو » و خورشید « سلمان

ساوجی » :

در دو منظومه نظامی و امیر خسرو با توجه به یکسان بودن موضوع و حضور رقبایی چون « فرهاد، مریم، شکر » در دو نامه نگاشته شده یکی از موضوعات مطرح شده حضور رقیب، بیان بی وفاییهای عاشق و تاکید بر وفاداری معشوق است. در حالی که در منظومه ساوجی با وجود حضور « شادپیشه » به عنوان خواستگار خورشید به دلیل عشق خالص و رفتار وفادارانه دو طرف « جمشید و خورشید » نسبت به یکدیگر، در نامه نگاشته شده موضوعات مطرح شده حضور ندارند و در حقیقت این خواستگار بیشتر جنبه مانعی انسانی دارد که به یاری جمشید از بین میرود. از سویی در نامه نظامی،

با توجه به ساختار داستان و مرگ فرهاد و دریافت نامه به ظاهر تعزیت اما در باطن کنایه آمیز خسرو، شیرین بر موضوع مرگ مریم و بیان بی وفایی خسرو تاکید مینماید؛ در حالی که در منظومه امیر خسرو با توجه به زنده بودن فرهاد در هنگام نگارش نامه شیرین بر پاکی عشق فرهاد و بی وفاییهای خسرو تاکید مینماید که این تفاوت محتوایی نیز به دلیل تفاوت در زمان نگارش نامه ها و حوادث روی داده در داستان است.

شباهتهای موجود در نامه های خسرو « نظامی و امیر خسرو » و جم شید « سلمان ساوجی »:

در هر سه منظومه علت نگارش نامه از سوی عاشق ذکر شده است . اگرچه این علتها بنا به ساختار و زمان حوادث با یکدیگر اختلاف دارند.

تفاوتهای موجود در نامه های خسرو « نظامی و امیر خسرو » و جمشید « سلمان ساوجی »:

در نامه های خسرو « نظامی و امیر خسرو » با توجه به حوادث داستان و شخصیت مغرور عاشق بر بیوفایی « شیرین » به عنوان معشوقه تاکید میشود در حالی که در نامه «جمشید » با توجه به روند حوادث داستان نشانی از این موضوع دیده نمیشود. به دلیل حوادث داستانی و حضور رقیب عشقی بخشی از نامه های نگاشته شده خسرو « نظامی و امیر خسرو » به بیان این موضوع، تحقیر رقیب و حتی سرزنش معشوق اختصاص یافته است . حال آنکه در نامه « جمشید » به دلیل رابطه صادقانه و عاشقانه میان عاشق و معشوق حضور کمرنگ خواستگار خورشید به هیچ وجه سبب ایجاد نگرش منفی نسبت به او در وجود جمشید و انعکاس این حس در نامه نگاشته شده او نگردیده است. در میان نامه های نگاشته شده سه منظومه تنها « ساوجی » با کاربرد غزل در نامه و بیان احساسات درونی عاشق به زیبایی و نوآوری دست زده است و در بخشی از نامه جمشید قبل از اتمام نامه با آوردن غزلی از زبان جمشید به خوبی عمق احساسات درونی او را به تصویر میکشد.

۴-۲. جدول نامه های « لیلی و مجنون » نظامی ، امیر خسرو و جامی :

۴-۲-۱. « لیلی و مجنون » نظامی

نامه لیلی به مجنون	نامه مجنون در جواب لیلی
آغاز نامه با نام خدا	آغاز نامه با نام خدا
وصف حال لیلی از خویش	وصف حال مجنون از خویش
احوال پرسى از مجنون	تاکید بر وفاداری خویش و بی وفایی لیلی

بیان خبر ازدواج اجباری خویش و تاکید بر سر به مهری خود	سرزنش لیلی به دلیل ازدواج
شرح احوال خویش با تاکید بر پاکی خود و وفاداری به مجنون	تاکید بر عشق خویش نسبت به لیلی
تسلیمت مرگ پدر مجنون و تاکید بر بی چاره بودن مرگ	همکلامیهای عاشقانه
بیان جمله‌دعایی در حق مجنون	بیان درد فراق و دعا در حق لیلی

۴-۲-۲. « لیلی و مجنون » امیر خسرو دهلوی

نامه لیلی به مجنون	نامه مجنون به لیلی
آغاز نامه با نام خدا	آغاز نامه با نام خدا
احوالپرسی از یار به شیوه تجاهل العارف	پراکنده‌گویی در قالب پاسخ به شکوه های لیلی و تاکید بر عشق درونی خویش
وصف احوال خویش و بیان بی‌قراریهای درونی	بیان علت ازدواج اجباری و بی‌تقصیری خویش
شکوه های عاشقانه از بی‌وفایی مجنون و ازدواجش	تاکید بر عدم رغبت درونی به ازدواج اجباری اش
رضایت و تسلیم به شرایط موجود	سرزنش لیلی به خاطر گمان بد داشتن
بیان جمله‌دعایی در حق مجنون	درخواست نوازشهای عاشقانه از سوی لیلی

۴-۲-۳. « لیلی و مجنون » جامی :

نامه لیلی به مجنون	نامه مجنون به لیلی
آغاز نامه حمد خدا	آغاز نامه ستایش‌خدا
وصف حال خود در فراق یار	وصف حال خویش در فراق لیلی
تاکید بر اجباری بودن ازدواجش	طلب عاجزانة لطف یار
بیان سر به مهری خویش	سرزنش لیلی به خاطر ازدواج و بی‌وفایی اش
دعا به امید بر طرف شدن حجاب دوری	عاشقی را علت سخنان سخت خویش دانستن
	حسادت نسبت به رقیب عشقی (همسر لیلی) و نزدیکی او به لیلی و محرومیت خویش از این موهبت

طلب رضای دوست	
دعا در حق لیلی و آرزوی شادی او	

شباهتهای نامه های « لیلی » نظامی ، امیر خسرو و جامی :

در هر سه نامه معشوق به و صف حال خویش در هجران از یار میپردازد و با توجه به حضور درد فراق در هر سه منظومه این بخش به عنوان یکی از قسمتهای مشترک و ثابت در هر سه نامه حضور دارد . که با وجود شباهت موضوعی تحت تاثیر هنرمندی سرایندگان هر منظومه از دایره تکرار خارج گردیده و هر نامه سوز و بیان خاص خود را دارد. از دیگر شباهتهای نامه های نگاشته شده از سوی زنان اشاره به موضوع ازدواج اجباری است.

تفاوتهای نامه های « لیلی » نظامی ، امیر خسرو و جامی:

از میان سه نامه مورد نظر تنها در منظومه «نظامی» است که به حادثه مرگ پدر مجنون و بیان تسلیت و همدردی با او اشاره شده است و در دو منظومه دیگر با توجه به تفاوت در این بخش داستان و عدم حضور صحنه وفات پدر مجنون ، دو مقلد نظامی این بخش از داستان را در روایت خویش حذف نموده اند. در حالی که به نظر میرسد حضور این حادثه و همدردی لیلی با مجنون در این ماجرا به نوعی بر عمق مهر و پیوند این دو یار تاکید مینماید پیوندی که حتی دوری و ازدواج اجباری نیز از استحکام آن نکاسته است، پیوندی که لیلی را در مقام معشوق به هم دلی و هم دردی با عاشق در هر حادثه دردناک زندگی میکشاند . اگرچه در هر سه نامه به ماجرای ازدواج اجباری اشاره شده است اما تفاوتی در این بخش دیده میشود. در دو منظومه لیلی و مجنون « نظامی و جامی » با توجه به ساختار نسبتا مشابه، این لیلی است که تسلیم ازدواج اجباری میشود و در نامه خویش به بیان این ازدواج، بیزاری از آن، تاکید بر سر به مهری و وفاداری خویش نسبت به مجنون میپردازد . در حالی که در منظومه «امیر خسرو» با توجه به تفاوت در این بخش و روی داد این حادثه برای مجنون و ازدواج اجباری او با دختر نوفل ، این لیلی است که به سرزنش یار میپردازد و با شکوهایی عاشقانه مجنون را به بی وفایی متهم میدارد.

شباهت نامه های « مجنون » نظامی ، امیر خسرو و جامی :

پراکنده گویی به عنوان یکی از مشخصه های مشترک در نامه های مجنون سه روایت است. اگرچه نمود این ویژگی در روایت نظامی کمرنگ به نظر میرسد اما این پریشان خاطری را « امیر خسرو » در نامه نگاری مجنون به خوبی نمایان میسازد، پراکنده گویی که بی هیچ نظم خاصی سبب گریز از موضوعی به موضوع دیگر میشود و مجنون را پریشان حالی نشان میدهد که تنها در فکر همکلامی با معشوق آزاده خاطر و بیان احساسات حقیقی خویش است. دل نوشته هایی که

برخاسته از ذهن آشفته و روح خسته این عاشق مهجور از بار است. در منظومه «جامی» نیز نشانه‌های ذهن آشفته مجنون را در نگارش نامه و بیان مطالبی که بر قلب او سنگینی نموده بخوبی مشاهده می‌کنیم. گریزهای متعدد از موضوعی به موضوعی دیگر، تاکیدهای چند باره بر حادثه ازدواج لیلی، تغییر لحن مجنون در قسمتهای مختلف نامه نموده‌هایی از آشفته‌گی این عاشق گرفتار هجران است. از دیگر موضوعات مشترک در نامه‌ها سرزنش لیلی به دلیل ازدواج او است که سبب بیان جملاتی سرزنش‌بار و متهم‌نمودن لیلی به بی‌وفایی از سوی مجنون در دو روایت «نظامی و جامی» میشود. البته این بخش در منظومه امیر خسرو به دلیل ازدواج مجنون به جای لیلی حضور ندارد.

تفاوت نامه‌های «مجنون» نظامی، امیر خسرو و جامی:

برجسته‌ترین تفاوت در نامه‌های مردان سه منظومه در دو موضوع تعداد ابیات به کار رفته در نامه‌ها و پایان دادن به نامه‌هاست که بطور مفصل در بخش‌های پیشین توضیح داده شد.

بررسی و تحلیل مضمون نامه‌ها

با توجه به بررسی‌های انجام شده میتوان «وصف حالت روحی عاشق و معشوق» در دوران هجران را به عنوان پربسامدترین و ثابت‌ترین مضمون مشترک در دو منظومه «خسرو و شیرین»، «لیلی و مجنون» نظامی و مقلدانش دانست. که البته با توجه به محوریت فراق در منظومه «لیلی و مجنون» نظامی و دو مقلدش این موضوع از جایگاه بالاتری برخوردار است. از سویی در منظومه «خسرو و شیرین» نظامی و امیر خسرو شاهد حضور مشترک مضمون «شکایت و سرزنش عاشق و معشوق از یکدیگر» هستیم. خسرو «نظامی» در نامه‌اش شیرین را به خاطر عشق به فرهاد ملامت مینماید در مقابل «شیرین» نیز با اشاره به هو سرانیهای خسرو بر بی‌وفاییهای او در مقام عاشق تاکید مینماید. «امیر خسرو» نیز همین موضوع را در محتوای نامه‌های خسرو و شیرین آورده است. در این میان «ساوجی» مقلدی است که از آوردن این موضوع در منظومه «جمشید و خورشید» خویش پرهیز نموده و به جای آن با آوردن غزل در بیان احساسات درونی از سوی دو شخصیت عاشق و معشوق دست به نوآوری و خلاقیت زده است. نکته قابل تامل دیگر آن که با وجود تفاوت در موضوع و محتوای دو منظومه غنایی نظامی، میتوان مضمون «شکوه و سرزنش از یار» را در دومین منظومه (لیلی و مجنون) و دو مقلدش مشاهده نمود البته با این تفاوت که در این منظومه خبری از بی‌وفاییهای شاهانه خسرو و یا حضور رقیب عشقی چون فرهاد نیست و «ازدواج اجباری لیلی» در جامعه سنتی برخلاف میل درونی سبب ایجاد حس سرزنش در وجود مجنون میشود با این تفاوت ظریف که سرزنش در منظومه «لیلی و مجنون» بیشتر از جنس شکوه و دلتنگی عاشق از معشوق مجبور و محکوم شرایط است و به دور است از جنس سرزنش‌بار، تلخ‌گذنده سرزنش‌های منظومه خسرو و شیرین که تنها با هدف آزرده دل معشوق بیان

میشود. کاربرد چنین سخنانی در نامه های خسرو و شیرین نظامی به خوبی نمایانگر قدرت نظامی در پرداخت شخصیت مغرور عاشق (خسرو) داستان است و در مقابل کاربرد متفاوت همین مضمون در منظومه « لیلی و مجنون»، گواهی است بر عمق عشق در وجود عاشقی که به جنون و پراکنده گویی رسیده است. این هنر بزرگ نظامی به خوبی بوسیله مقلدانش مورد تقلید قرار گرفته است و امیر خسرو در دو منظومه « شیرین و خسرو و لیلی و مجنون » خویش و جامی در « لیلی و مجنون » با استفاده ای به جا از این مضمون سبب نمایان ساختن شخصیت‌های داستان خویش گشته اند.

۵. انتخاب پیک و قاصد :

پیک و قاصد کسانی هستند که امین عاشق و معشوق قرار گرفته و به عنوان رساننده نامه میان عشاق برگزیده میشوند. در میان منظومه های مورد بررسی حضور پیک با تفاوت‌هایی مشاهده میشود. در منظومه « خسرو و شیرین » نظامی و امیر خسرو تنها به سپردن نامه به قاصدی بدون ذکر نامی از او و یا سفار شهای لفظی بسنده میشود این عدم توجه به ذکر تو صیفات و انتخاب قاصد در نامه نگاریهای زنان منظومه « خسرو و شیرین » نظامی و امیر خسرو نیز حضور دارد در حالی که ساوجی در منظومه « جمشید و خورشید » خود با جزئیات بیشتری به این موضوع پرداخته است در نامه « جمشید به خورشید » با توجه به موقعیت خاص زندانی بودن خورشید، صحنه انتخاب قاصد با دقت بیشتر و توصیفات دقیقتری شرح داده شده است. جمشید پس از اتمام نامه در پیامی مکتوب از « شکر و شهنواز » میخواهد تا در پوشش ظاهری خنیاگر اما با هدف اصلی قاصد رساننده نامه به خورشید محبوس شوند و با خواندن دو بیت شعر بر اهمیت کار رسولان و دشواری رساندن نامه به خورشید اشاره مینماید:

رسولا خدارا به جایی که دانی چه باشد که از من پیامی رسانی ؟
نه کار رسول است رفتن به کویش نسیما تو بر خیز اگر می توانی
(کلیات سلمان ساوجی ، ۷۱۲)

این توصیفات دقیق در رفتار خورشید برای فرستادن جواب نامه جمشید نیز نمایان است. خورشید پس از اتمام نامه و سپردن آن به « شکر » در مقام پیک شروع به بیان سخنانی سفارش گونه و تأکیدی در رساندن نامه مینماید و در قالب پیامی شفاهی راه و روش دیدار خود را با جزئیات کامل به جمشید نشان میدهد و شکر را رساننده این پیام مهم بر میگزیند:

بپیچید و نهادش پیش شکر که این غمنامه ی من پیش جم بر
بگو او را اگر داری سر ما بیا امشب گذر کن بر در ما
(همان ، ۷۱۹)

در دومین منظومه غنایی نظامی « لیلی و مجنون » و دومقلد او برخلاف منظومه پیشین بخشهایی به انتخاب قاصد اختصاص دارد. اما میزان اهمیت و پرداخت آن در تمامی سه منظومه به یک اندازه نیست. نکته قابل توجه آنکه با توجه به آغازگر بودن عمل نامه نگاری از سوی « لیلی » و پاسخ دهی « مجنون » در هر سه منظومه، عمل انتخاب قاصد برای لیلی توصیف شده است و مجنون جواب نامه ها را به قاصدان فرستاده لیلی میسپارد. در منظومه « نظامی » لیلی پس از همکلامی با سوار و آگاهی از بی‌قراریهای مجنون از زبان سوار، او را به عنوان پیکی امین برای رساندن نامه خویش برگزیند. در روایت « امیر خسرو » توضیح خاصی از تلاش لیلی در یافتن قاصدی امین بیان نمیشود و تنها در یک بیت به سپردن نامه به قاصد محدود میشود. اما در روایت جامی بخش زیادی به توصیف صحنه انتخاب قاصد از سوی لیلی اختصاص دارد و با دقت بیشتری پرداخته شده است تصویرسازیهای جامی از توجه خاص لیلی و ظرافت او در انتخاب قاصدی امین و بیان دغدغه های درونیش در سپردن نامه به قاصدی معتمد نشان از ارزشی است لیلی بر ساخته جامی در مقام معشوق برای این عشق و احساسات برخاسته از آن قائل است.

لیلی گفتا که تلخ کامی	مجنون لقبی و قیس نامی
هیچت بوی اشنایی هست	امکان زبان گشایی هست ؟
جانم بفدات اگر توانی	کز من خبری به وی رسانی
درجی دارم به خون نوشته	بیرون و درون به خون سرشته
خواهم ببری ز روی یاری	آن را و به دست او سپاری

(مثنوی هفت اورنگ ، ۸۶۵)

نتیجه

با بررسی نامه های نگاشته شده در منظومه های مورد نظر بر اساس موارد یاد شده به نتایج متعددی میرسیم که با توجه به تحلیل دقیق هر موضوع در متن مقاله در اینجا تنها به یادکرد و جمع بندی نهایی آنها میپردازیم. در تمامی منظومه ها مطابق با سنت نامه نگاری حضور دو نامه از سوی عاشق و معشوق مشاهده میشود اما از «منظر تعداد و طول ابیات نامه ها» میتوان نامه « مجنون به لیلی » را در منظومه نظامی با ۱۱۵ بیت به عنوان طولانیترین نامه ها دانست. همچنین تعداد بیتهای به کار رفته در نامه های زنان تمامی منظومه ها از مردان بیشتر است که علت این موضوع در منظومه « خسرو و شیرین » میتواند برخاسته از بی وفاییهای خسرو و دل دردمند شیرین باشد و در منظومه « لیلی و مجنون » متأثر از فراق سخت و اجباری عشاق به دلیل شرایط سنتی و خفقان حاکم بر جامعه، که ادامه این سنت را در برتری کمی نامه های زنان مقلدان دو منظومه نیز شاهدیم. از منظر « علت نگارش نامه » یکی از شباهتهای اصلی ذکر دلیل نامه نگاری در تمامی

منظومه هاست اما تفاوت اصلی در نوع این علتها و تاثیر آن بر کارکرد و محتوای هر یک از نامههاست. تفاوت در علت نگارش نامه به تفاوت محتوایی و کارکردی در نامه نگاریهای دو منظومه نظامی و مقلدانش منتهی میشود. بر خلاف اغلب نامه های عاشقانه که با محوریت دلتنگی نوشته میشوند در منظومه خسرو و شیرین «نظامی و امیر خسرو» نامه مبدل به بستری برای سرزنش و شکایت از طرف مقابل میشود. اما همین نامه ها در دومین منظومه نظامی (لیلی و مجنون) به عنوان یکی از اصیلترین راه ارتباط میان عاشق و معشوق و بیان حسهای درونی است. این کارکرد در نامه های دو مقلد او نیز دیده میشود. نظامی سراینده ای است که بر خلاف کارکرد همیشگی نامه های عاشقانه در منظومه خسرو و شیرین خود کارکرد تازه ای را از نامه ها نمایان میسازد. که همین عامل به پرداخت شخصیتی جدید از معشوق منجر میشود. او با پرداخت شخصیتی متفاوت از چهره معشوق (شیرین) توانسته است بر خلاف معشوقهای منفعل منظومه های غنایی، شخصیتی خلق کند که خود فعالانه و با هدف سرزنش یار و بیوفاییهای او دست به نگارش نامه میزند، شیرین «نظامی و امیر خسرو» برخلاف خورشید منظومه ساوجی از نامه نگاری استفاده جسورانه تر و نوینتری مینماید و به جای بیان صرف دلتنگیهای عاشقانه به سرزنش رفتار مغرورانه عاشق میپردازد. نکته دیگر یکسان بودن آغاز تمام نامه ها و پایان بندی متفاوت آنهاست که در دو منظومه «خسرو و شیرین» نظامی و امیر خسرو چهره ای خودخواه از عاشق را نمایان میکند که به جای آرام نمودن معشوق او را مسبب تمامی سختیهای وصال میداند. در منظومه «لیلی و مجنون» نظامی و امیر خسرو و جامی تفاوتی ظریف در پایان بندی نامه های مردان مشاهده میشود. از منظر «مضامین نامه ها» در کنار تنوع موضوعی میتوان «توصیف حالت روحی عاشق و معشوق» را به عنوان پربسامدترین و ثابت ترین مضمون مشترک در تمامی منظومه های مورد نظر دانست. در زمینه (انتخاب پیک و قاصد)، تفاوت آشکاری میان دو منظومه غنایی نظامی و مقلدانش مشاهده میشود، در نخستین منظومه نظامی و مقلد او امیر خسرو تنها به سپردن نامه به قاصدی بدون توصیفی خاص بسنده شده است. اما در منظومه «لیلی و مجنون» و دو مقلدش به توصیف انتخاب قاصد توجه شده است. از میان مقلدان، جامی کسی است که بخشهای بیشتری را به توصیف این موضوع اختصاص داده است، ظرافت و هنرمندی او در توصیف دقیق انتخاب قاصدی امیناز یک سو نشانگر هنرمندی و خلاقیت این شاعر و از دیگر سو نشان از ارزشی است که لیلی بر ساخته او در مقام معشوق برای این عشق قائل است.

فهرست منابع :

۱. متون پهلوی. آسانا، جاماسب (۱۳۷۱) گزارش سعید عریان. تهران. کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران
۲. ده نامه نویسی در ادب فارسی و ده نامه شاه شجاع. باقری، مه‌ری (۱۳۸۰). مجله نامه انجمن. پاییز. شماره ۳
۳. سیر تطور دهنامه و سی نامه سرایی در شعر فارسی با تکیه بر تحلیل ساختاری و محتوایی. بابا صفری، علی اصغر، حیدری. بتول (۱۳۹۲) پژوهشنامه ادب غنایی سیستان و بلوچستان. دوره ۱۱
۴. مثنوی هفت اورنگ. جامی، عبدالرحمن بن احمد، (۱۳۸۵). تصحیح مرتضی مدرس گیلائی. انتشارات اهورا. تهران
۵. ده نامه سرایی یک نوع ادبی ناشناخته در زبان فارسی. خان محمدی، علی اکبر (۱۳۷۸) نشریه گلچرخ. شماره ۲۱
۶. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. دانش پژوه، محمد تقی (۱۳۴۰) انتشارات دانشگاه تهران
۷. سیر نامه نگاری در ادبیات فارسی دانش پژوه، منوچهر (۱۳۷۷). انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی
۸. خمسه امیر خسرو. دهلوی، امیر خسرو (۱۳۶۲). تصحیح امیر احمد اشرفی. انتشارات شقایق
۹. پیشینه ترسل و نامه نگاری در ایران از آغاز تا قرن ششم هجری. رضانی، علی (۱۳۹۲). پژوهشنامه ادب غنایی سیستان. شماره ۲۱
۱۰. کلیات سلمان ساوجی. ساوجی سلمان (۱۳۸۹). انتشارات سخن. تهران
۱۱. کتابشناسی توصیفی منشآت، مکاتبات و نامه‌ها. کتاب ماه تاریخ و جغرافیا. صالحی، نصرالله (۱۳۸۰). دی و بهمن. شماره ۵۱ و ۵۲
۱۲. دهنامه سرایی در ادب پارسی و نگاهی به غزل-مثنوی. عباسیه کهن، محمد (۱۳۷۲) مجله شعر. فروردین.. شماره ۱
۱۳. دهنامه گویی در ادب پارسی و دهنامه حریری. عبوضی، رشید (۱۳۵۴) مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه تبریز
۱۴. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان. اسلام آباد، منزوی، احمد (۱۳۶۵) مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
۱۵. خسرو و شیرین نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۹۱) تصحیح وحید دستگردی به کوشش سعید حمیدیان. نشر قطره. تهران
۱۶. لیلی و مجنون، الیاس بن یوسف (۱۳۸۵) تصحیح برات زنجانی. انتشارات دانشگاه تهران. تهران